

Tanulmány

VERES ANDRÁS

Egzisztenciális szorongás József Attila és Pilinszky János költészetében*

1.1 Bevezetésképpen röviden összefoglalom, hogy mit gondolok a két költő művészi kapcsolatáról, József Attila Pilinszkyre gyakorolt hatásáról. Pilinszky erről úgy nyilatkozott, hogy neki (mint ahogy a második világháború éveiben induló-eszmélkedő költőnemzedék többi tagjának is) megkerülhetetlen élménye ugyan Ady, de később elfordult tőle, és József Attila lett a kalauza:

Ady ébresztett rá a költészet értelmére tizennégy éves koromban – mondta Pilinszky 1968-ban. – Mégis tökéletesen megértem, miért hanyatlott napjainkban költészete iránti szeretetünk, lelkesedésünk. A koncentrációs táborok világa, az egyetlen kis didergő molekulára redukált ember után mit kezdünk Ady királyi pózaival? József Attila mérésadatai az emberről és a mindenségről kétségtelenül sokkalta pontosabbak, használhatóbbak számunkra.¹

Önéletrajzi reflexióiban és a vele készült interjúkban gyakran említette, hogy míg Ady-élménye az 1936-os iskolai önképzőkörhöz kötődik, József Attilával való ismerkedése a gimnáziumi évei végére esik, 1938–1939-re, amikor első verseit írta és részben publikálta.²

Igaz, ezek a versek nem József Attila és még csak nem is Ady hatását mutatják, hanem a Nyugat első nemzedéke más költőinek, elsősorban Kosztolányi Dezsőnek és Tóth Árpádnak jellegzetes szavait és jelzőit, rím- és sorváltásait – persze az ezeket működtető bonyolult és kifinomult technika nélkül. Mintha Pilinszky is úgy indult volna, ahogy a pályakezdő József Attila a *Szépség koldusa* kötet verseiben, tehát a Nyugat esztéticista vonalát követve. Csakhogy nála a fordulat jóval gyorsabban következett be, és éppen a kései József Attila hatására. Az 1942. szeptemberi *Őszi vészlet* című verse még csak a *Reménytelenül* kosztolányisan megszelídített változata: „A hallgatózó kert alól / a fa az ürbe szimatol, / a csend törékeny és üres, / a rét határokat keres. // Riadtan elszorul szived, / az út lapulva elsiet, / a rózsatő is ideges / mosollyal önmagába les: // távoli, kétes tájakon / készülődik a fájdalom.”³

* Veres András, Tverdota György, Visy Beatrix, Tompa Zsófia és Szénási Zoltán dolgozatai a *Bakája a mindenségnek – József Attila és Pilinszky János* című tanácskozáson 2013. április 11-én elhangzott előadások szerkesztett szövegei.

¹ Lásd PILINSZKY János hozzászólása = *Ifjú szívekben élek? Vallomások Adyról*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, 1969, 110. Az interjú eredeti szövege: VEZÉR Erzsébet, PARANCS János, SEKERES László, *Adyról = P. J., összegyűjtött művei. Beszélgetések*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1994, 28–33.

² Például a TÓBIÁS Áron által 1969-ben készített interjúban és 1975-ös önéletrajzi feljegyzéseiben: lásd *Megmentett bangszalagok* = PILINSZKY János, *Beszélgetések*, i. m., 46–47; illetve UÓ., *Naplók, töredékek*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1995, 125.

³ Pilinszky verseit a következő kiadásból idézem: *P. J. összegyűjtött művei. Versek*, szerk. JELENITS István, Bp., Századvég, 1992.

De már azok az 1943. márciusában írt versei – a *Gyász*, a *Trapéz és korlát*, a *Téli ég alatt* –, tehát éppen azok, amelyekre Pilinszky utóbb szívesen hivatkozott mint első „felnőtt” költeményeire, már magától értetődő természetességgel idézik fel a József Attila által annyira kedvelt csillag-metaphora mellett a nagy költő előd 1935-ös és 1937-es lírájának önmegszólító beszédhelyzetét, kozmikussá növelt magány-tudatát, az én önmagával folytatott belső vitájának hol meditáló, hol pedig perlekedő hangnemét. Nincs szó arról, hogy Pilinszky korai versei ne lennének eredetiek – nem egy jellegzetes nyelvi és retorikai fordulata már ekkor megszületett: „a homlokod mögött / csak pőre sikoltás maradt” – olvasható a *Gyászban*, „Akár a kő, olyan vagyok” – jelenti ki (az *Apokrifot* megelőlegezve) a *Téli ég alatt*. És, persze, az sem elhanyagolható különbség kettejük beállítottsága között, hogy József Attila kései költészete úgy szól az elmagányosodásról, mint folyamatról és következményről, míg Pilinszky-nél a magány adottság, *kiinduló helyzet*, evidenciaként kezelt létállapot.

Mégis – a dolog természetéből fakadóan – az általa leírt attitűd némelykor megdöbbentően közel kerül ahhoz, amit József Attilánál találunk. Különösen jól példázza ezt a *Téli ég alatt* utolsó előtti szakasza: „Tovább nem ámitom magam, / nincsen ki megsegítsen, / nem vált meg semmi szenvedés, / nem véd meg semmi isten.” A *Trapéz és korlát* kötet verseiben is a magányosságra ítélt, elkárhozott lélek szólal meg, aki büntetlenül is bűnös, és akit a szenvedés sem válthat meg, akinek elkerülhetetlen bűnhődése is céltalan. (A később katolikus költőként elkönyvelt Pilinszky korai költészetéből teljesen hiányzik a kegyelem bármifajta esélye.)

Az elkárhozottság élménye és beismerése persze Adytól sem volt idegen, de ő a szükséglet erénnyé próbálta avatni, és a letragikusabb helyzetet is *keválasztottsága* alapjaként és bizonyítékeként mutatta fel. József Attila kései költészetétől mi sem áll távolabb, mint az effajta, önmagát hajánál fogva kiemelő gesztus – sőt éppen ellentétesen jár el, mások szánalmát és segítségét szeretné elnyerni (más kérdés, hogy eleve hasztalannak látja próbálkozását). Amikor Pilinszky József Attilát említi, csaknem mindig hozzáfűzi (mintegy eposzi jelzőként), hogy a „didergő atom” költészete az övé, a *személyiség* huszadik századi, korábban elképzelhetetlen *lefokozódásának* rögzítése.⁴

Az a benyomásom Pilinszky korai verseiről, hogy két szélső pólus között ingadoznak. Ady „királyi pózától” fényévekre vannak ugyan, de az *öntudat jelenléte* – már csak az önmaga elpusztítására kész fellépése miatt is – némelykor kifejezetten hangszúlyos: „Te győzz le engem, éjszaka! / [...] / folyam légy, s rajta én a hab, / fogadd be tékozló fiad, / komor, sötét mennyország.” (*Te győzz le*, 1943. július) A kötet legismertebbé vált verse, a *Halak a bálóban* (1942. július) képviseli a másik végletet, amikor személytelen, közös sorsként jeleníti meg a létezés önellentmondó abszurditását és a totális kiszolgáltatottságot – amivel egyszersmind elhárít minden felelősséget. Ellenpárja az 1943. decemberi *Ne félj* című vers, amely (legalább lehetőségként)

⁴ „József Attila didergő lény – nyilatkozta Pilinszky FORGÁCS Rezsőnek –, neki már nem nagyon futja hiúságra. Büszkeségre igen, de hiúságra nem. Ő jogosan kiált föl, hogy »mit tesznek velem!«” (*Hazá akartam, hazajutni végül*) = P. J., *Beszélgetések*, i. m., 255.

eljátszik azzal a gondolattal, hogy miképp avatkozhatna be mások sorsának alakulásába, például hogyan vehetne elégtételt visszautasított szerelméért: „A házatok egy alvó éjszakán, / mi lenne, hogyha rátok gyűjtanám? / [...] Alant az udvaron / a tátott szájjal síró fájdalom / megnyílik érted, nyeldeklő torok. / Hiába tépsz föl ajtót, ablakot.” A személyes felelősséget nyilván enyhíti, hogy csupán fantáziajátékban kiélt szándékról van szó, ugyanakkor növeli az, hogy ennek megvalósítását sem tartja elegendő büntetésnek: „A poklokban is meglazult hitem. / Vigasztalást a játék sem szerez, / az éjszakának legmélyebbje ez.”

1.2 Ezt követően Pilinszky mintha fordított utat járt volna be, mint József Attila, hiszen sikerült leküzdenie magányosságának démonait. Igaz, úgy, hogy KZ-verseiben a maga egyszeri, végső soron esetleges szenvedéstörténetét a koncentrációs táborok foglyainak – szemtanúként megélt – egyszerre felfoghatatlan és jóvátehetetlen (és, persze, *túllicitálhatatlan*) szenvedéstörténetével váltotta fel. A negyvenes évek második felében és az ötvenes évek elején írt legjelentősebb költeményei – mint a *Harbach 1944* (1946), a *Francia fogoly* (1947), a *Harmadnapon* (1959), a nem egészen ebbe a körbe tartozó *Négysoros* (1956) és a pályaszakasz szintézisét nyújtó *Apokrif* (1956-ban jelent meg) – megannyi apokaliptikus látomás, melyben megáll az idő, és örökös jelenné lesz a múlni képtelen múlt. A büntelen áldozat immár az emberi sors *általános* alaphelyzete; a táborok foglyainak tragikuma mintegy Krisztus kálváriájának tömeges megismétlődéseként jelenik meg. E versek konkrétból irreálisba áttűnő képei a profán és a szakrális közötti kapcsolat hiányát mutatják fel. A kegyelem lehetőségét már nem zárják ki, mint a korábbi pályaszakasz versei, de csak azért nem, mert a méretek elfogadhatatlanná teszik az áldozatot.

Pilinszkynek a KZ-versek szomszédságában írt, azok létélményét a semmi tereként („senkiföldként”) megjelenítő-áthasonító költeményei a József Attila-életmű más rétegéhez kapcsolódnak, mint a korai versek. A végtelenségig lecsupaszított (vagy Pilinszkyhez közelebb álló kifejezéssel élve: lemeztelenített), az elvontságig kiüresített világ sokat köszönhet a *Téli éjszaka* üresség-képzetének (mint ahogy a „didergő atom” metaforája is emlékeztet az összekoccanó molekulák kihűlt csendjére). Jól érzékeltetheti a költő előddel való rokonságot a *Mire megjössz* (1948) néhány emlékezetes sora: „A temetetlen árvaságban, / mint téli szeméttelenen, / a hulladék közt kapirgálva / szemelgetem az életem. // Az lesz a tökéletes béke. / Még szívemet se hallani”.

1.3 A hatvanas évek végén Pilinszky eljutott az elnémulás küszöbére. Figyelme ekkor más művészeti ágak, a színház és a film felé fordult, kísérletezett a fényképezéssel is – az állóképszerű versek helyébe a hasonlóképpen állóképszerű fényképei léptek. Majd fölhagyott ezzel, amikor a Jutta Scherrer német vallástörténész iránt fellobbant szerelme mintegy robbanásszerűen váltotta ki belőle utolsó lírai korszakát, amely a *Szálkák* című kötettel (1972) kezdődött és a *Kráter* című gyűjteménnyel (1976) zárult le. Míg az ötvenes években írt költészetét a megváltatlan ember tragikuma, újabb pályaszakaszát már a megváltott ember üdvözülésének gondolata hatja

át. Az 1971 után írt versek – szemben a KZ-korszak látomásszerkezetével – töredékesen kihallgatott monológok benyomását keltik, naplóba illő jegyzetek, vázlatos gondolatmenetek, alkalmi lét- és közérzethíradások.

Bár a töredékesség József Attila kései költészetének is fontos jellemzője, szembevetendő a különbség a felfedhető két költői intenció között. József Attila mintegy félbehagyja töredékes szövegeit, nyersanyagként tekint rájuk, holott nem egy esetben mi, olvasói teljesnek, egésznek látjuk ezeket. Pilinszky nem egy kései verse esetében más a helyzet: a teljesnek szánt szövegnek tudatosan része a hiány.

1971 novemberében írta azt az ötsorosát, amelynek címéül József Attila nevét választotta, és már csak ezért is foglalkoznunk kell vele. Föltehetően a költőelőd sokadik újratemetésére reflektál a vers, fölöslegesnek és méltatlannak ítélve azt, meghozzá úgy, hogy mintegy kifordítja a *Tiszta szívvel* ismert sorait. Az „akár embert is ölök” agresszív gesztusával és hetyke hangjával szemben itt a feladatait és alávetettségét vállaló ember jelenik meg, akinek nem szolgáltat igazságot vagy méltó emléket semmiféle sír, beleértve a sírján termő fűvet is: „Katonája a mindenségnek, / bakája a nyomoruságnak, / teszünk azzal valamit is, / hogy a fűvek zöldellő erejébe / visszahelyezzük a halottat?” Pilinszkynek ezt a versét természetesen befejeztnek gondolom, zárata – a szöveg nagyobb részét kitevő kérdés – valójában költői kérdés, hiszen nem hagy kétséget aziránt, hogy a válasz rá csakis nemleges lehet.

Egy évvel később, 1972 decemberében *Újra József Attila* címmel – ezúttal egy négysorosában – már saját korábbi versének első két sorát összevonva és felidézve a költőtárs iránti csodálatát írta meg: „Te: bakája a mindenségnek, / Én: kadettja valami másnak. / Odaadnám tisztí kesztyűmet / cserébe a bakaruhának.”

2.1 Most rátérnék tulajdonképpeni témám, az egzisztenciális szorongás vizsgálatára a két költő életművében. Reményeim szerint a József Attila-hatás bemutatott változásai megfelelő háttérrel adnak ehhez. Az „egzisztenciális szorongás” kifejezés per sze magyarázatra szorul, hiszen többféle jelentése lehet.

A szó köznapi értelmében a megélhetés nehézségeiből fakadó gondokkal szokás kapcsolatba hozni. Ebben az esetben a költők életrajzához kell fordulnunk. Bár mindketten megízlelték az anyagi nélkülözést, sőt a nyomort is, nem hiszem, hogy ennek különösebb jelentőséget kellene tulajdonítani. Hiszen mindkettő lenézte az anyagi boldogulás útját, szinte deviáns módon volt *élhetetlen*, más szóval hangsúlyozottan (azaz egyoldalúan) *szellemi* lény. Eltérő ideológiával, de hasonló eltökéltséggel védelmezték különbözősüket, emberi és művészi *autonómiájukat*. Nem véletlenül volt a kávéház József Attila kedvenc színhelye, Pilinszkynek pedig a kávéház mellett a presszó (neki már jószerivel inkább csak ez jutott). Mert mindketten folyamatos párbeszédet kezdeményeztek környezetükkel, szenvedélyesen szerettek társalogni és vitatkozni, részben ez volt önnevelésük-neveltetésük módja és indítéka. Az sem meglepő, hogy mindkét költőt csodabogárnak tartották kortársai. Mintegy megtért, tékozló fiúként tudták elfogadni őket – Pilinszkyt már életében, József Attilát inkább csak a halála után.

De semmiképp sem szeretném közös nevezőre hozni őket. József Attila – attól fogva, hogy eljegyezte magát a költői pályával – képtelennek bizonyult a bevett polgári életformákra; többször is belefogott ugyan egyetemi tanulmányaiba, de ismételten félbehagyta azokat, s ha (ritkán) állások után kilincsel, gyorsan kihátrált belőlük. Pilinszky viszont befejezte az egyetemet (ha nem is szerzett diplomát), és tőle telhetően igyekezett megfelelni polgári normáknak – amikor csak tehette, újságíróként dolgozott.

2.2 Szembetűnő *életstratégiájuk* különbözősége is. József Attila eleinte hallgatólagoosan, később pedig vállaltan csakis *költő* akart lenni. Ám ezt a szó legszigorúbb értelmében professzionistaként fogta fel és gyakorolta. Nemcsak a nagy költő elődeit ismerte elképesztő alaposággal, hanem a jeles és kevésbé jeles kortársait is. Két korai kötetének anyagából egy kis magyar líratörténetet lehetne összeállítani, amelyben Petőfitől és Arany Jánostól Adyn, Kosztolányin és Juhász Gyulán át Babitsig, Füst Milánig és Kassák Lajosig, sőt Szabó Lőrincig és Erdélyi Józsefig mindenki képviselve van – holott viszonylag korán rátalált saját hangjára is. Bár elméleti műveltségét döntően autodidakta módon szerezte, nem kis erőfeszítéssel próbálta kialakítani a maga eredeti válaszait.

Merőben más Pilinszky János szerepfelfogása. Ismételten azt nyilatkozta, hogy ő „civil”-nek tekinti magát, aki történetesen szeret verseket írni.⁵ Ösztönös tehetség volt, meglepően kevés mintával beírta. Róla elmondható, hogy vállalt elődeit (legalábbis többségüket) csak utólag találta és nevezte meg. József Attila mellett Rembrandtban, Hölderlinben, Emily Brontëben, Van Goghban és mindenekelőtt Dosztojevszkijben ismerte fel szellemi rokonait. Elméleti tájékozódása sokkal inkább tűnik az értelmiségi létmóddal együtt járó kötelezettségnek, mint belső kezdeménynek. Ami nem jelenti azt, hogy ne próbált volna elvi támpontokat keresni a már általánosan elismert költői teljesítményéhez.

Az itt vázolt különbségek ellenére megállapítható mindkettejük esetében a kudetésükből eredő érintetlenség a mindennapok anyagi gondjaival szemben, még akkor is, ha József Attila némelykor mégis kénytelen volt szembesülni velük és segítségért folyamodni. Az egzisztencialista szorongás persze az életfunkciók más területeivel is kapcsolatba hozható. Ismeretes, hogy József Attila többször is megpróbált öngyilkosságot elkövetni. A pubertáskori próbálkozásokhoz képest a szárszói tragédia előidézésében már olyan természetű önértékelési zavart sejtethünk, amely a kilátástalannak tudott betegség mellett a várt (és megérdemelt) költői siker elmaradásából is fakadhatott. Tehát ekkor már a művészete sem menthette meg őt démonaitól. Pilinszky életében is fölmerültek hasonló szuicid késztetések ifjúkorában, ő maga vallott ezekről, és úgy vélte, hogy az első, utóbb „felnőtt”-nek ítélt

⁵ Például a már idézett FORGÁCS Rezső-interjúban így vallott erről: „Én például nem érzem magam költőnek. Nem is tudnék költőként élni. Nekem szükségem van arra, hogy teljesen civil módjára éljek. Időnként versekben gondolkodom, nagyon szeretem őket – már amelyiket –, időnként írok verset, de egyszerűen nem tudnék írni, ha költőnek képzelném magam.” („Haza akartam, hazajutni végül”, i. m., 254.)

versei révén szabadult meg tőlük.⁶ (Ami nem mehetett olyan könnyen, hiszen még az egyik 1943-as „felnőtt” verse, a *Ne félj* is – mint az kitűnhetett az általam idézett részletéből – effajta öngyilkossági szándékot sejtet.)

Míg József Attila mentális betegségéről (illetve betegségeiről) többféle kórtörténeti leírást és álláspontot is ismerünk, Pilinszky rejtett homoszexualitását egyedül Czeizel Endre vetette fel, akinek hipotézise szerint a költő eltűnt hajlamának ütközése katolikus elvével váltotta ki belőle a verseiben megjelenő, sehol sem konkretizált büntudatot.⁷ Annyi kétségtelen, hogy mindkét költő szövegeiben fontos szerepet játszik a szorongás és a büntudat. De nem elhanyagolható különbség közöttük, hogy József Attila harmincas évekbeli lírájában nemcsak a tudatosítója volt ennek a költő pszichoanalitikus terápiája és tájékozódása, hanem egyben forrása és ihletője is, míg Pilinszky korai versei homályban hagyják a szorongás motívumait, és utólagos – jó évtizeddel, részben évtizedekkel későbbi – tudatosításuk már a költő hatvanas évekbeli bölcséleti, főként perszonalista orientációjú tájékozódásának a következménye.

2.3 Nyilván ezzel függ össze a művekben megjelenített büntudatuk eltérő szerkezete és alakulásiránya is. Itt csak jelzésszerűen utalhatok rá, hogy József Attila kezdetben radikálisan elutasította a pszichológia illetékességét, még a legegységibb sérelmei mögött is társadalmi anomáliákat keresett, és ismételten azzal kísérletezett, hogy védelemképpen autentikus közösségre találjon. A Vágó Márta körüli liberális kör, majd a népies Bartha Miklós Társaság, később a kommunista párt, még később a Szocializmus című szociáldemokrata folyóirat, végül a részben általa alapított Szép Szó köre egyaránt ilyen próbálkozások színtere volt. A harmincas évek elején ismerkedett meg a pszichoanalízissel, ami részben új irányt szabott kiutkeresésének. Az 1935-ben és ezt követően írt verseiben a bűn és szorongás okainak tudatosítása és szublimálása – a terápia révén szerzett ismeretek birtokában – egyre inkább kiterjedt a maga egyéni, gyermekkorában fölfedett konfliktusok kitergetésére.

Ezzel a lényegében konkretizálás irányába forduló törekvéssel szemben Pilinszky költészetében éppen ellentétes, az általánosítás egyre magasabb foka felé tartó irányváltások figyelhetők meg. Már szó volt arról, hogy korai versei mintegy alaphelyzetként rögzítik a bűnt és a bűnhődést, az indítékokat homályban hagyják. A KZ-versek történelmi színtere is inkább tűnik háttérnek vagy éppen díszletnek, mint a bűn néven nevezésének. A bűn igazi okát mélyebb, metafizikai szinten keresi: a profán és a szakrális közötti kapcsolat (már említett) hiányában látja. Ezért történhetett meg egyáltalán, aminek nem lett volna szabad megtörténnie. Így a bűn általánosabb értelmet nyer, többet jelent, mint a történelem botrányát. Később Pilinszkyt a maga személyes felelősségének tudata arra készítette, hogy feladja a kívülálló szemlélő (a szemtanú, a túlélő) pozícióját, és megpróbálja felismerni a min-

⁶ Lásd a TÓBIÁS Áron-interjúban, *Megmentett hangszalagok*, i. m., 46.

⁷ Vö. Dr. CZEIZEL Endre, *Pilinszky János családjának értékelése*, Kortárs, 2000/5, 85–97; Cz. E., *Aki költő akar lenni, pokorra kell annak menni? Magyar költő-génuszok testi és lelki betegségei*, Bp., GMR Reklámügynökség, 2001, 243–244.

denkori áldozatot, hogy azonosulhasson vele: azonosulhasson szenvedésével. E nézőpontból fedi egymást a megértés és a jóvátétel.

Nem állom meg, hogy ne hivatkozzam Faludy György regényes emlékiratának (a *Pokolbéli víg napjaim*) arra az anekdotaszerű epizódjára, hogy bebörtönzése előtt felesége mellett Pilinszky volt a másik emberi lény, akivel utoljára találkozott. „1950 nyár elején délelőtt 11 óra felé összetalálkoztam Jancsival a Dunakorzón” – írja Faludy, ahol is figyelmeztette a teli szájjal Rákosit szidalmazó Pilinszkyt, hogy legyen óvatosabb, mert lecsukják, aminek nincs semmi értelme. Majd így folytatja történetét: „Ezt meg is ígérte. Ugyanaznap este tíz óra táján engem tartóztattak le, vittek be az Andrassy út 60.-ba, majd néhány évre Recskre. [...] Mikor a börtöntáborból szabadon bocsátottak, a Keleti pályaudvar előtt telefonálni akartam. Az egyetlen fülkében esőkabátos férfi állt, és nem szűnt meg beszélni. Előrementem, hogy az arcába nézzek. – Gyere ki, Jancsi, de azonnal – mondtam.”⁸ Jelképesnek tartom Faludy elbeszélését, mert valamiképp érzékelteti Pilinszky *szerencsésen naiv kívülmaradását a történelmen*.

3. Bizonyára feltűnt, hogy már jó ideje szemléleti problémák kerülnek terítékre, és szükségképpen túl kellett lépnem az életrajzi dimenzió. S kézenfekvőnek látszik, hogy a két költészetben annak a filozófiai áramlatnak, összefoglaló nevén *egzisztencializmusnak* szellemnyomait keressem, amelynek kulcsszavai között van a szorongás is, sőt egyik-másik képviselője éppen vele hozta összefüggésbe a nem autentikus létezés meghaladására irányuló készletet. S mintha kezünkre játszana az is, hogy mindkét költő önértelmező szövegeiben fölmerülnek olyan fogalmak, melyeket az egzisztencialista gondolkodók igencsak kedveltek. Például József Attila ifjúkori művészetbölcseleti töredékeiben maga az *egzisztencia* kifejezés szerepel, Pilinszky hatvanas években ötletszerűen felvetett „evangéliumi esztétikájában” pedig a *semmi* terminusa.⁹

Lengyel András – József Attila és Vágó Márta levelezése alapján, a Karl Jaspers és Mannheim Károly közti elvi ellentétekre hivatkozva – kísérelte meg levezetni és Jaspershez kötni József Attila egzisztencia-fogalmát.¹⁰ Kétségtelen, mind Jaspers, mind József Attila koncepciójában *szintézist* jelöl, legalábbis abban az értelemben, hogy az egzisztenciából indul ki mindenfajta megértés. Csakhogy Jaspers felfogása szerint lényegében *individuális* aktusról van szó: önmagunkat próbáljuk megérteni egzisztenciánk alapján. Ezzel szemben József Attila szemében *általános*, sőt egyete-

⁸ FALUDY György, *Pokolbéli víg napjaim*, Bp., Magyar Világ Kiadó, é. n., 231.

⁹ Nem azonos nagyságrendű produkciókról van szó. József Attila nagy becsúval dolgozott *Ihlet és nemzet* címmel tervezett művészetbölcseleti alapvetésén, amely töredékben maradt (lásd JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. [kritikai kiadás], I, *Szövegek* s. a. r. HORVÁTH Iván et al., 23–139; *ua.*, II, *Magyarázatok*, írta TVERDOTA György, Bp., Osiris, 1995, 22–140.) Ezzel szemben Pilinszky János alkalmi cikkeiben élt az „evangéliumi esztétika” terminussal (vö. PILINSZKY János, *Tanulmányok, esszék, cikkek*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1993, I, 182–183, II, 234–235).

¹⁰ LENGYEL András, *József Attila egzisztencia-fogalmáról* = L. A., „...gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*, Szeged, Tiszatáj, 2005, 31–52.

mes érvénnyel bíró fogalom: a három alapvető tudatformát – a szemléletet, a fogalmat és az ihletet – fogja egybe, „szintetizálja”, mint végső alap. Értelmezésünket orientálhatja az is, hogy a költő művészetbölcseleti írásaiban a korábban használt „szellem” terminust váltotta fel az „egzisztencia”, melyet alkalmasabbnak gondolhattott ismeretelméleti építménye ontológiai megalapozásához. S figyelembe kell venni azt is, hogy később elhagyta az egzisztencia fogalmát is, mert immár a *nyelvben* ismerte fel a megismerő-teremtő tevékenység legfőbb (és egyetlen) létmódját. A népi, majd a marxista irányváltása idején is úgy gondolkodott, hogy a nemzetet *nyelvileg megalkotott* közösségként kell felfogni.

József Attilához hasonlóan Pilinszky is az *alkotás* felől értelmezte a költészet lehetőségeit, esztétikai eszmeifuttatásaiban az eredetiséget, illetve a teremtést nevezte meg a művészet legfőbb követelményének. A „semmi” tételezése nála valójában nem jelent többet, mint a teremtés előfeltételét, azt, hogy a semmihez képest – ahogy Isten a mindenséget, úgy – a költészet (is) egyáltalán létrehozza a maga világát. Ugy látom, itt sincs szó egzisztencialista felvetésről. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy e filozófiai áramlatnak axiómaszerű kiindulását, miszerint az egzisztencia megelőzi az esszenciát, egyik költő sem osztotta. Az ő szemükben a létezés és a lényeg fedi egymást.

Nem kétséges, hogy József Attila tudott Jaspersről, sőt Heideggerről is, de nincs biztos ismeretünk arról, hogy mennyire volt mély a tudása. (Példának kínálkozik, hogy bizonyíthatóan olvasta Kafkát, sőt fennmaradt egy Kafka ihlette töredéke is, mégsem követte a cseh-német írónak – a szorongások megjelenítésében igencsak hatásos – látomás-technikáját.) Pilinszky pedig csak későn, 1964-ben fedezte fel közeli eszmetársaként, elődjeként a fiatalon elhunyt francia filozófusnő, Simone Weil perszonalista szellemű tanítását. Igaz, Weil sokat merített a francia egzisztencializmusból, és Pilinszky számára a megvilágosodás erejével hatott az, amit a filozófusnő az önfeláldozó szeretetről mondott, vagy arról, hogy nem az erőszak teszi lehetetlenné a szabad gondolatot, hanem a szabad gondolat hiánya okolható az erőszak térhódításáért. De csak utolsó költői korszakához nyert ezzel új impulzusokat, nem igazán segítette korábbi költészete értelmezésében.

Ha igaz a feltételezésem, és sem József Attilára, sem Pilinszkyre nem volt közvetlen hatással az egzisztencialisták tanítása, nyitva marad a kérdés: milyen szellemi forrásból táplálkozik szorongásos költészetük. Mert az nem kétséges, hogy például a *Reménytelenül* című József Attila-vers, amely (mint láthattuk) Pilinszkyre is nagy hatással volt, szinte mintaképét adja az egzisztenciális szorongás megjelenítésének. S aligha tekinthetjük pusztá melléfogásnak Németh G. Béla hajdani elemzéseit, amelyekben József Attila kései líráját a heideggeri egzisztenciálfilozófia terminológiájával próbálta meg leírni.¹¹ A művészet persze nemritkán elébe vág a teóriának, de itt az időrend határozottan ellentmond ennek. És, tegyük hozzá, nehéz lenne beletörődni abba, hogy az elméleti háttér teljes hiányát feltételezzük – kivált olyan tudatos alkotó esetében, mint amilyen József Attila volt.

¹¹ Vö. NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982.

Könnyen lehet, hogy a megoldásnak az a lehetséges útja, aminek érzékeltetéséhez ugyancsak Lengyel Andrástól veszek példát. Hipotézise szerint József Attila 1935-ös szemléleti fordulata az elkötelezetten katolikus Barta Istvánnal kötött barátságán keresztül magyarázható. Eszerint a Bartával folytatott eszmecsere azért vált fontossá József Attila számára, mert az őt foglalkoztató „bűntelen bűnösség” problémájához az eredendő bűn doktrínája is inspirációkat adott. Az eredendő, „szeretet ellen elkövetett bűn” tételezésével és ennek a kizsákmányolás világához rendelésével a költő voltaképpen két „hagyományos” szellemiséget kapcsolt össze: a tradicionális katolicizmust és az átliberalizált tudományos szocializmust.¹² Ha Lengyel András hipotézise igaz, nem kevesebbről van szó, mint hogy József Attila a maga, utóbb egzisztencialistaként azonosított életérzése-léttapasztalata megjelenítéséhez úgy keresett fogalmi kapaszkodókat, hogy nem az egzisztencialista filozófiákból merítette őket, hanem hagyományos értelmezésekből alakította ki azokat.

Sok a nyitott kérdés tehát, József Attila kései és Pilinszky korai költészetének szellemi gyökerei távolról sincsenek felderítve. Mondhatni, szerencsére, hiszen jól tudjuk, hogy a kérdések legalább annyira visznek előre, mint a válaszok.

¹² Lásd LENGYEL András, „...*saját szemem láttára átalakulok*”. *József Attila 1935 augusztusi fordulata* = L. A., *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*, Bp., Tekintet, 1996, 120–136.